

Ar XVII a. latvių kalbos žodynai – patikimi senųjų reikšmių aiškinimo kelrodžiai?

Anta Trumpa

Latvijos universiteto Latvių kalbos institutas
antat@latnet.lv

STRAIPSNYJE ANALIZUOJAMI du XVII a. žodynai – 1638 m. Georgo Mancelio *Lettus* ir Christopherio Füreckerio XVII a. pabaigos rankraštinis žodynas. Publikacijos tikslas – remiantis patirtimi, įgyta sudarant *Latvių kalbos istorinį žodyną*, nustatyti, kiek patikimi XVII a. žodynuose pateiktų reikšmių vertimai ir ar šiais vertimais galima remtis nurodant žodžių reikšmes istoriniame žodyne.

Žodynų, kuriais remiamasi *Latvių kalbos istoriniame žodyne*, pavyzdžius galima suskirstyti į keletą grupių, atsižvelgiant į tai: 1) ar latvių kalbos žodis ar jo vertimas į vokiečių kalbą yra / nėra vartojamas ir dabar, 2) ar šių žodžių reikšmės šiandien yra / nėra pakitusios. Apžvelgiami kiekvienos grupės vienas ar keli pavyzdžiai, nurodomas galimas žodžio reikšmės aiškinimas *Latvių kalbos istoriniame žodyne*.

Remiantis apžvelgtais pavyzdžiais, prieita prie išvados, kad, nepaisant atskirų aiškių vertimo klaidų, daugeliu atveju Mancelio žodyne bei Füreckerio žodyno rankraščiuose žodžių reikšmių aiškinimai pateikiami korektiškai. Tai patvirtina ir atitinkamų žodžių vartoseną išliuose tekstuose. Sunkumų kelia tie atvejai, kai įmanoma remtis tik žodynų medžiaga, juose esančiais vokiškais vertimais, nes vokiečių kalba nuo XVII a. taip pat yra iš esmės pakitusi. Taigi senuosiuose latvių kalbos žodynuose nurodytos reikšmės gali būti pasenusios. Be to, Baltijos vokiečių kalbai būdingi specifiški žodžiai. Tokiais atvejais, nustatant reikšmes, žinoma, padeda vokiečių

kalbos istoriniai ir tarmių žodynai, *Baltijos vokiečių kalbos žodynas*. Tačiau ir juose tai, kas iš pradžių gali atrodyti kaip XVII a. žodynų autorių klaidos, atlikus nuodugnesnę analizę, galų gale išaiškinama kaip korektiški ir to meto kalbą atitinkantys vartosenos atvejai.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: XVI, XVII a. latvių leksikografija, senųjų tekstų korpusas, istorinis žodynas, Baltijos vokiečių kalba.

Šio straipsnio teiginiai grindžiami patirtimi, įgyta kuriant *Latvių kalbos istorinį žodyną* (*Latviešu valodas vēsturiskā vārdnīca*, toliau tekste – LVVV)¹ ir aiškinant žodyno reikšmes.

Įprastai į minėtą žodyną patekusių žodžių reikšmės aiškinamos pagal *Latvių kalbos senųjų tekstų korpusą* (toliau tekste – LVSTK; www.korpuss.lv/senie) esančius tekstus, įskaitant du XVII a. latvių kalbos žodynus – Georgo Mancelio vokiečių–latvių kalbų žodyną *Lettus* (1638) bei du Christopherio Füreckerio latvių–vokiečių kalbų žodyno rankraščius (XVII a. antroji pusė)².

XVII a. žodynai yra neįkainojamas LVVV šaltinis. Pirmiausia, todėl, kad jų kalba, palyginti su XVI ir XVII a. vyravusiais religiniais tekstais, yra daug turtingesnė. Pavyzdžiui, juose fiksuojama XVII a. paplitusių augalų ir gyvūnų pavadinimų, kurių negalima rasti Biblijos vertimuose ar bažnytinių giesmių tekstuose. Antra, žodynuose pateikiami žodžių reikšmių vertimai (minėtuose žodynuose – vokiečių, kartais lotynų kalbomis), retkarčiais esama ir apibūdinimų bei iliustracinių pavyzdžių.

Žodžių įtraukimas į žodynus ir jų vertimai bei aiškinimai kitomis kalbomis yra pirmosios nuorodos, kad XVII a. kuris nors

¹ LVVV paskelbtas interneto svetainėje <<http://tezaurs.lv/lvvv-exp/>>. Pagal Latvijos mokslo tarybos projektą *Elektroninis latvių kalbos istorinis žodynas (sudarytas korpuso pagrindu)* parengti ir publikuoti pirmieji 1 182 žodyno straipsniai.

² Galima pridurti, kad korpusą šiuo metu ruošiamasi papildyti ir Georgo Elgerio lenkų–lotynų–latvių kalbų žodynu (1683). Minėtina, kad į *Latvių kalbos istorinį žodyną* (LVVV) medžiaga iš pastarojo žodyno dar nėra įtraukta, todėl šio žodyno duomenys straipsnyje nebus aptariami.

iš šiandien vartojamų žodžių turėjęs kitą reikšmę. Senuosiuose žodynuose pateiktų žodžių reikšmių vertimai yra tokie pat svarbūs ir archaizmams bei istorizmom nustatyti.

Dėl minėtų priešasčių LVVV leksikografinių šaltinių pavyzdžiai pateikiami prieš aiškinant reikšmes ir prieš LVSTK pastabą dėl pirmojo ar paskutinio žodžio paminėjimo, pavyzdžiui:

dublī (20) s. m. pl. dubble (1), dubblohß (2), dubbļeem (2), dubbļeems (1), dubbļi (2), dubbļohs (1), dubbļohß (3), dubbļeem (2), dubbļōs (2), dubbļus (4)

Koht/ Dubbli/ Šuhds. Manc1638_L, 98A₁₅.

Vnflat/ Šuhdi/ dubbli/ nhešchkieštiba/ nhešchkieštums. Manc1638_L, 195B₁₂.

dublī; mēsli (?)

Kas to waye vß czell no pišle~s / unde czell auxkam to nabbage / aran dubble. Ps1615, 59₂₅. To šazzijis/ špļahwe wiņšch Semmē / un darrija Dubļus no tahm Šeekalahm/ un šwaidija ar teem Dubļeem ta Akla Azzis... JT1685 Jn 9:6.

Mokslininkai, tirdami latvių kalbos senųjų tekstų, įskaitant leksikografinius šaltinius, kalbą, įprastai kreipia dėmesį į įvairius rašybos ypatumus, į neįprastas morfologines ar sintaksines ypatybes, besiskiriančias nuo dabartinių, taip pat apibūdina žodyną – skolinius, naujažodžius, istorizmus, archaizmus, iš jų ir reikšmės archaizmus (Augstkalns 1930; Ozols 1965; Zemzare 1961; Vanags 2013 ir kt.), tačiau tyrimų, skirtų senųjų žodynų reikšmių aiškinimo tikslumui, patikimumui nustatyti, nėra daug. Šiuo požiūriu, žinoma, išimtį sudaro Dainos Zemzarės monografija *Latviešu vārdnīcas (līdz 1900. gadam)* (Zemzare 1961), kurioje mokslininkė teigė, kad nors XVII ir XVIII a. žodynai yra tų laikų leksikos dokumentai, vis dėlto jais naudotis derėtų atsargiai (Zemzare 1961, 10). Minėtina, kad straipsnyje analizuojamų XVII a. šaltinių Zemzarė reikšmių tikslumo aspektu nėra nagrinėjusi. Tyrėja užsimena tik apie Mancelio *Lettus*: „Ties vokišku žodžiu rašomas maždaug tiksliai į latvių kalbą

išverstas latviškas žodis“ (Zemzare 1961, 11). Be to, mokslininkė yra pripažinusi, kad minėtame žodyne vertimų vokiškiems, ir ypač tarptautiniams žodžiams, kartais randama ypač sunkiai (Zemzare 1961, 14).

Nors manoma, kad Füreckeris žodyną rengė veikiamas savo pirmtako Mancelio, vis dėlto jų žodynai gana skirtingi: 1) abu žodynai skirtingos apimties – manoma, kad Mancelio žodyne yra apie 6 000 latviškų žodžių, o Füreckerio rankraščiuose – tik apie 3 500 (Zemzare 1961, 11, 77); 2) Mancelio žodynas *Lettus* yra vokiečių–latvių kalbų žodynas, kuriame vieną ar keletą vokiškų žodžių paprastai atliepia vienas ar keletas latviškų žodžių, o Füreckerio latvių–vokiečių kalbų žodyno rankraščiuose neretai pasitaiko, kad, latviškam žodžiui nesurandant konkretaus vokiško ekvivalento, pateikiamas ilgesnis, kartais beveik net enciklopedinis aiškinimas vokiečių, retkarčiais ir lotynų kalba; 3) Füreckerio žodyne palyginti daugiau įvairių specifinių terminų, kurių „didžiausia dalis... girdėta liaudyje“ (Zemzare 1961, 77), „apstu retų žodžių“ (Urbutis 2010, 391).

Visiems iki šiol parengtiems LVVV straipsniams daugiau negu trečdalis pavyzdžių imta iš žodynų, įskaitant ir keletą straipsnių, skirtų tikriniam žodžiams, pavyzdžiui, asmenvardžiui *Antiņš*, vietovardžiui *Naujene*, šventės pavadinimui *Ķekata diena* – jie, tiesa, straipsnyje išsamiau aptariami nebus. Žinoma, pavyzdžių iš žodynų nėra didžiojoje dalyje tikrinių žodžių straipsnių. Pavyzdžių trūksta ir kituose LVVV straipsniuose, pavyzdžiui, tokiuose kaip *citkārt* ‘kitąsyk, anksčiau’, *čētorksnis* ‘ketvertas, ketvertukas, keturių asmenų kuopa’, *dibināt* (Mancelio žodyne esama *dibenāt*) ‘įkurti, kurti, sudaryti’, *sadilt* (Mancelio *dilt*) ‘sudilti, nudilti’, *strēlīgs* ‘piktas’, *streliņi* ‘turėklai, grotelės (pvz., laiptų ar lango)’ ir t. t. Tai suprantama, nes keletas tūkstančių žodžių, sudarančių minėtuosius XVII a. žodynus, negali aprėpti visos tų laikų rišliuose tekstuose vartotos leksikos, įskaitant įvairius vedinius ir morfologinius variantus. Paties Mancelio vertimuose bei pamokslų knygosose yra nemaža žodžių, neįtrauktų į jo žodyną

Lettus, pavyzdžiui, *apskraidīt* ‘lakstyti, klaidžioti’, *cīkstēšana* ‘kova’, *dusmība* ‘pyktis’. Leksikos ir konkrečių vedinių disproporciją tarp Mancelio žodyno *Lettus* bei jo pamokslų knygu yra pastebėjusi Anna Frīdenberga (Frīdenberga 2016, 58, 59).

Susidaro tam tikra visuotinė asimetrija tarp ano meto leksikografiniuose šaltiniuose ir religiniuose tekstuose vartojamos leksikos: tiek žodynuose esama ne visų religiniuose tekstuose vartojamų žodžių, tiek ir didžiosios dalies į žodynus įtrauktų sąvokų nerasime religinių tekstų vertimuose. Tai apsunkena žodžių reikšmių skyrimą LVVV, nes tik žodynuose ar tik rišliuose tekstuose keletą kartų pavartoti žodžiai kartais teikia per mažai informacijos.

Šiame straipsnyje, aiškinant LVVV reikšmes, bus aptariama, kiek patikimi tam tikrų žodžių aiškinimai Mancelio vokiečių–latvių kalbų žodyne bei abiejuose Füreckerio latvių–vokiečių žodyno rankraščiuose. Kur įmanoma, sieksime atsižvelgti į vartoseną to laikotarpio rišliuose tekstuose, vėlesnių amžių leksikografiniuose šaltiniuose. Suprantama, konkrečių atsakymų į straipsnio pavadinime iškeltą klausimą pateikta nebus, nes tam reikėtų platesnių ir išsamesnių tyrimų. Be to, dažniausiai, kai kyla abejonių, ar reikšmė paaiškinta teisingai, tai nustatyti kone neįmanoma – pavyzdžiui, kai žodis paminėtas tik XVII a. leksikografiniuose šaltiniuose ir nefiksuojamas nei vėlesniuose tekstuose, nei tarmėse.

Kad būtų galima įvertinti, kiek patikimi Mancelio žodyne bei Füreckerio rankraščiuose pateiktų latviškų žodžių vertimai į vokiečių kalbą ir ar šiais vertimais galima remtis nustatant reikšmes LVVV, taip pat bandant suprasti, kokiais atvejais ir kokių sunkumų galėtų kilti, visi atvejai suskirstyti į grupes pagal du kriterijus: 1) ar latviškas žodis ar jo vertimas į vokiečių kalbą tebėra (ar nebėra) vartojamas ir dabar, 2) ar šių žodžių reikšmės mūsų laikais yra (ar nėra) pakitusios. Bus aptarti vienas ar keletas pavyzdžių iš kiekvienos grupės, nurodomas galimas žodžio reikšmės aiškinimas LVVV.

1. Pirmąją grupę sudaro **šiandien žinomi latvių kalbos žodžiai, kurių vokiškas vertimas atliepia šiuolaikinę vartoseną**. Šie žodžiai ir jų reikšmių aiškinimas LVVV įprastai mažiausiai problemiški. Minėti žodžiai vartoti tiek senuosiuose žodynuose, tiek XVI–XVII a. religiniuose tekstuose. Panašiai šie žodžiai aiškinami ir vėlesniais šimtmečiais išleistuose žodynuose, tomis pačiomis reikšmėmis tebevartojami ir mūsų laikais. Pavyzdžiui, žodis *cūka* ‘kiaulė’ tiek Mancelio žodyne, tiek Füreckerio rankraščiuose verstas vokišku *Sau* ir *Schwein*: *Saw* / **Zuka** (Manc1638_L, 150B₁₂), *Schwein* / **Zuhka** (Manc1638_L, 164B₈), *ein Schwein* / **Zuhka** (Manc1638_PhL, 271₁₈), **Zuhka** *eine Sau*, *Schwein* (Fuer1650_70_1ms, 313₁₅), **Zuhka**. *eine Sau*, *Schwein* (Fuer1650_70_2ms, 553₃). Tą pačią reikšmę patvirtina ir žodžio vartoseną to meto religiniuose tekstuose: *Bus themz czilwekems par Barrybe buth{buh} / Brešo / Laczes / Lopus unde Czukes / Sattays Dewz unde themz tho wene* (Ps1615, 188₂₆). *Bet teem irr notizzis tas pateefi fakkams Wahrds: Suns atkal eerihj fawu Wehmecli: un peldejufi Zuhka atkal wahrtahs Dubļōs* (JT1685 2P 2:22). Minėtina, kad ir vėlesnių – XVIII ir XIX – amžių žodynuose *cūka* vartotas ta pačia reikšme kaip ir dabartinėje kalboje.

Atsižvelgiant į nedviprasmišką vartoseną XVI bei XVII a. šaltiniuose, LVVV *cūka* taip pat aiškintas kaip ‘cūka’.

2. Antrąją grupę sudaro **šiandien žinomi latvių kalbos žodžiai, kurių kokios nors reikšmės vokiškas vertimas skiriasi nuo reikšmės, įprastos mūsų laikais**.

Visų pirma, tai gali liudyti senesnę latviško žodžio reikšmę, pavyzdžiui, žodis *dzelons* turi mūsų laikais įprastą vertimą ‘der Angel, ein Stachel (gylys, spyglys)’, *der Angel* / **Dfällons** (Manc1638_PhL, 294₆), **Dsellons**, *dsellokfnis*, *Ein Stachel, ein angel* (Fuer1650_70_1ms, 56₂₄). Fiksuota ir nuo šių dienų besiskirianti reikšmė Gift (‘nuodai’): *Gifft* / **Dfällons** (Manc1638_L, 76A₂₀).

Abi minėto žodžio reikšmės – tiek reikšmę ‘nuodai’, tiek dabar įprastą ‘gylys, spyglys’ – patvirtina ir XVII a. religiniai

tekstai, pvz., *Bet to Mehli ne warr ne weens Zilweks waldiht / to ne peewarramu Łaunumu / pilnu ar nahwigu Djellonu* (JT1685, Jk, 3:8). Dabartiniame lietuviškame Biblijos vertime randame: *O liežuvio joks žmogus nepajėgia suvaldyti; jis lieka nerimstanti blogybė, pilna mirtinų nuodų* (<http://www.ebiblija.lt/>). Tai gi ir Mancelio apibūdinimas (*Gift*) LVVV nėra ignoruojamas, skiriamos dvi reikšmės: ‘dzelonis (gylys, spyglys)’; 2. ‘inde (nuodai)’.

Kai šiandien žinomas latvių kalbos žodis aiškinamas dabar vartojamu vokiečių kalbos žodžiu, gali būti, kad XVII a. pavartoto vokiškojo atitikmens reikšmė yra pasenusi ar buvo vartojama kaip tarmybė, pavyzdžiui, **Miltenes** pl. *Mehl beere* (Fuer1650_70_1ms, 159₁₆). Yra žinoma, kad latviškas žodis *miltenes* ‘meškauogė’ į dabartinę vokiečių kalbą verčiamas kaip *Bärentraube*, tačiau dabartinėje vokiečių kalboje žodis *Mehl-beere* reiškia ‘šermukšnis’. Kaip galima nustatyti, kuria reikšme Füreckeris XVII a. vartojo latvišką žodį *miltenes* ar vokišką *Mehl beere*? Tam, kad suprastume, kurioje iš kalbų pakito reikšmė, tenka iš esmės įsigilinti į latviškų žodžių vartoseną to laikotarpio religiniuose tekstuose, taip pat susipažinti su senaisiais vokiškais tekstais, iš jų ir žodynais, bei tarminė medžiaga. XVII a. religiniuose tekstuose latviškas žodis *miltenes*, žinoma, nebuvo vartojamas, taigi belieka pasikliauti vien tik žodynais. XVIII a., tiksliau – Georgo Stenderio žodyne, *miltenes*, kaip ir prieš šimtmetį, verstas vokišku *Mehlbeeren*: **miltenes** *Mehlbeeren* (Stender 1789, 167). XIX a. Carlo Christiano Ulmanno žodyne, kaip ir anksčiau, žodis tebeverstas vokišku *Mehlbeeren*. Vis dėlto minėtame žodyne aiškumo suteikia lotyniškas terminas *Arbutus uva*, reiškiantis ‘meškauogė’, o ne ‘šermukšni’: **miltenes**, *nu*, *Mehlbeeren*, *Arbutus uva* (Ulmann 1872, 161). Šį faktą patvirtina ir Friedricho Hollo vokiečių kalbos augalų pavadinimų žodyno duomenys, kur prie lotyniškojo pavadinimo greta *Bärenbeere*, *Bärenkraut* pateikti ir tokie žodžiai kaip *Meelbeere*, *Mehlbeere*, *Mehlbeerfaude* (Holl 1833, 23). Taigi kalbamuju

atveju latvių *miltenes* bent jau nuo XVII a. veikiausiai išsaugojo savo reikšmę ir jos nekeitė, o Füreckeris buvo pateikęs tarminę vokišką formą.

Nepaisant mūsų laikais, atrodytų, klaidinančio Füreckerio nurodyto *miltenes* vertimo kaip *Mehlbeere*, LVVV minėtam žodžiui nustatyta reikšmė ‘miltenes [meškaugės]’.

Kiek kitoks vartosenos atvejis yra Mancelio žodyne *Let-tus* žodžio *žagata* vokiškasis atitikmuo *Specht* / **Schaggata** (Manc1638_L, 171B₉). Vokiškasis *Specht* ‘dzenis (genys)’ atrodytų kaip klaida, juk vis dėlto kalbama apie du visiškai skirtingus paukščius: šarką ir genį. Be to, to paties darbo *Phraseologia lettica* dalyje latvišku *žagata*, panašiai kaip ir mūsų laikais, nurodyti vokiškojo *Elster* ‘žagata (šarka)’ variantai: *Eester*/ *Hechster*/ **Schaggata** (Manc1638_PhL, 279₂₆). Taip žodis aiškintas ir Füreckerio rankraščiuose (**Schaggata**, *Eine Elster* (Fuer1650_70_1ms, 249₂₆), *Schaggata. Eine Elster* (Fuer1650_70_2ms, 350₂), ir, labai tikėtina, ta pačia, būtent ‘žagata (šarka)’, reikšme žodis vartotas Mancelio pamoksle: *..to buhß Krauckļeem py Vppes (und Karratawahn) ißķnahpt / und jauneem Ehrghļeem (Wahrnahm / Schaggatahm) riet / facka Syrachs und Salomons* (Manc1654_LP3, 176₉).

Nors brolių Grimmų vokiečių kalbos žodyne minima, kad vokišku *Specht* senesniais laikais vadinti ne tik geniai, bet ir, pavyzdžiui, kuosas (*in glossarien des ausgehenden mittelalters specht, sphecht, graculus* (DWB), vis dėlto nėra aiškiai paliudyta, kad šarkos apibūdinimas žodžiu *Specht* būtų buvusi vokiečių kalbos ypatybė.

Matyt, Mancelio *Specht* / *Schaggata* tikrai laikytina klaida, kurią iš dalies būtų galima paaiškinti tuo, kad tam tikro šarkos ir genio regimo panašumo esama dėl juodų ir baltų spalvų plunksnų. Pavyzdžiui, vienas iš vokiškų raibojo genio pavadinimų yra *Elsterspecht*, pažodžiui – ‘šarkagenė’. Tai panašus į šarką genys, apsiplunksnavęs juodomis ir baltomis plunksnomis (DWB, Meyers).

LVVV žodžio *žagata* pirmoji reikšmė nurodyta ‘žagata (šarka)’, antroji ir trečioji reikšmės su paukščių pavadinimais nesusijusios.

3. Nuo dabartinės latvių kalbos besiskiriantys žodžiai, kurie aiškinami dabartinės vokiečių kalbos žodžiais.

Šie atvejai palyginti paprasti, pavyzdžiui, *Mihna ein Rätzel* (Fuer1650_70_1ms, 146₁₆). Žodis *mīna* iki mūsų laikų latvių tarmėse neišliko ir yra nebevertojamas. Šis žodis neminimas ir vėlesnių amžių žodynuose, o ME įtrauktas tik vienas pavyzdys iš Füreckerio rankraščio. Taigi LVVV, pateikiant reikšmę ‘mikla’ (‘mįslė’), tenka pasikliauti vieninteliu vertimu.

Gali pasitaikyti atvejų, kai mūsų laikais vartojamas, dabartinėje vokiečių kalboje formaliai atliepiamas žodis nuo XVII a. yra pakeitęs reikšmę ar laikomas daugiareikšmiu, todėl gana sunku suprasti, kuri iš reikšmių sietina su latvišku žodžiu. Pavyzdžiui, latvių kalbos žodis *dvenģeris*, kuris, matyt, yra skolinys iš kurios nors vokiečių žemaičių formos *dwenger* ‘kalėjimas’, Mancelio *Phraseologia lettica* aiškinamas vokišku *Zwinger*, kuris dabartinėje vokiečių kalboje turi reikšmę ‘kalėjimas, takas tarp miesto įtvirtinimų, pylimų; narvas’, plg.: *Zwinger* / *Dwengeris* (Manc1638_PhL, 390₁₉). Be konteksto sunku pasakyti, kokią reikšmę šis latviškas žodis turėjęs XVII amžiuje. XVII–XIX a. žodis *dvenģeris*, be jau minėtojo Mancelio darbo, įtrauktas tik į vienintelį XVII a. pabaigos Johanno Langijaus latvių–vokiečių kalbų žodyno rankraštį: *Dwingeris (Dwengeris) ein Zwinger* (Langijs 1936, 33a). XVII a. religiniuose tekstuose žodis nebuvo vartojamas. Vokiškas *Zwinger* XVIII a. vokiečių–lietuvių kalbų žodynuose, tiksliau – Stenderio žodyne, aiškintas kaip *spiedējs, spaidītājs* (‘spaudikas, engėjas’): *Zwinger, fpeedejs, fpaiditajs* (Stender 1789, 742). Jacobo Langės žodyne žodis *Zwinger* neminimas visai, o XIX a. Ulmano žodyne žodis verstas ir aiškintas kaip *Zwinger, m., -s, pl. -, peefspeedejs* (‘privertėjas, priverčiantysis’); *der eingeschlossene Raum, aifflohgs, zeetums* (‘kalėjimas’) (Ullmann 1880, 795).

LVVV autoriams minėti vokiški vertimai senuosiuose latvių kalbos žodynuose didesnio aiškumo nesuteikia, veikiau, priešingai, skatina spėlioti, kad žodis galėtų reikšti tiek ‘spaudiką’, tiek ‘kalėjimą’. Laimė, skirtingai negu kiti žodynai, Mancelio *Phraseologia lettica* sutvarkyta pagal temines grupes. Čia latvių žodis *dvenģeris* įtrauktas į grupę *Von Städten. No Pileems* tarp tokių žodžių kaip *Thor* ir *Schlagbaum* (Manc1638_PhL, 390), taigi, galima manyti, kad ir analizuojamas žodis veikiausiai susijęs su tam tikru miesto pastatu ar pastato dalimi, o ne asmeniu. *Dvenģeris* ir *Zwinger* minėtame žodyne gali būti vartotas arba reikšme ‘kalėjimas’, arba reikšme ‘takas tarp miesto įtvirtinimų’.

LVVV autoriai yra pateikę žodžio *dvenģeris* reikšmę su klausuku ‘kalėjimas (?)’, takas tarp miesto įtvirtinimų (?)’.

4. Nuo dabartinės latvių kalbos besiskiriantys žodžiai, kurių vokiškieji atliepiniai yra mūsų laikais pasenę žodžiai arba tarmybės. Ši grupė latviškų reikšmių skyrimo požiūriu yra sudėtingiausia, nes tiek žodis, tiek vertimas yra neaiškūs. Užduotis suvokti ir suformuluoti reikšmę tampa dar sudėtingesnė, jeigu reikia išsiaiškinti tam tikrą mūsų laikais nebežinomą realiją.

Kaip pavyzdį galima paminėti du XVII a. žodynuose pavartotus malūno pavadinimus, neturinčius nei aiškios latviškos, nei aiškios vokiškos reikšmės. Greta į abiejų analizuojamų autorių žodynus įtrauktų pavadinimų kaip *ūdendszirnavas* ‘vandens malūnas’, *vējdzirnavas* ‘vėjo malūnas’, *roka dzirnavas* ‘rankinės girnos’, Füreckerio žodyne esama ir sunkiau suprantamų terminų: *stumdiklas dzirnavas* ‘[pažodžiui] stumdyklinės girnos’ bei *stumjamas dzirnavas* ‘stumiamos girnos’: ***Stumdiklas dsirnavas***, *Zugmühle*. (Fuer1650_70_1ms, 65₂₆), ***Stumdiklas dsirnavas*** *Zug mühle...* (Fuer1650_70_2ms, 100₈); ***Stumjamas dsirnavas***, *Schubmühle...* (Fuer1650_70_1ms, 65₂₅). Minėtų dabartinėje latvių kalboje nežinomų terminų nerasime nei Mancelio *Lettus*, nei kituose XVII a. šaltiniuose.

Kalbant apie terminą *stumdiklas dzirnavas* XVIII a. šaltiniuose, minėtina, kad Langės žodynuose esama *ftumdiklis tas, eine Machine oder Mühle die von Menschen Händen getrieben wird* (Lange 1773, 330), *Zugmühle, tahs ftumdiklas* (Lange 1777, 396). Stenderio žodyne taip pat užfiksuotas žodis *ftumdiklas: eine Mafchine oder Mühle, die von Menschenhänden getrieben wird* (Stender 1789, 301). Iš vokiško aiškinimo tarsi būtų galima suprasti, kad kalbama apie girnas, malūną, sukamus žmogaus rankų jėga.

Dabartinėje vokiečių kalboje nebevertojamas terminas *Zugmühle* paaiškintas brolių Grimmų vokiečių kalbos žodyne: *ZUGMÜHLE, f., durch zug bewegte mühle* (DWB). Formuluoję nėra labai informatyvi, neaišku, apie kokio tipo girnas kalbama, todėl ir LVVV minėta sąvoka aiškinama kaip ‘ar stumšanas palīdzību darbināmas dzirnavas (?) (stumiant sukamos gornos / malūnas (?))’, prie šio aiškinimo paliekant klausuką.

Dar problemiškesnė sąvoka *stumjamas dzirnavas* ‘stumiamos gornos’. Jei žodis *stumdikla* ‘stumdyklė’ veikiausiai padarytas iš latviško *stumdīt*, tai *stumjamās* ‘stumiamos’ – iš *stumt* ‘stumti’. Būtų logiška, jei šie abu žodžiai apibūdintų tą pačią sąvoką. Tačiau Füreckerio žodyno rankraštyje žodis aiškintas vokišku *Schubmühle: Stumjamas dsirnavas, Schubmühle...* (Fuer1650_70_1ms, 65₂₅). Kituose senesiuose latvių kalbos žodynuose termino *stumjamas dzirnavas* nėra. Brolių Grimmų vokiečių kalbos žodyne ir įvairiuose vokiečių kalbos tarmių žodynuose, įskaitant Woldemaro fon Gūtceito žodyną *Wörter-schatz der deutschen Sprache Livlands*, žodis *Schubmühle* neminimas visai. Tiesa, pateikiama keletas vietovardžių.

Aptariamas žodis LVVV paaiškintas ką tik minėtu išplėstu ‘ar stumšanas palīdzību darbināmas dzirnavas (?)’. Nors istoriniame žodyne aiškinimas formaliai tarsi pridėtas, vis dėlto, žvelgiant į Füreckerio žodyną, kyla daugiau klausimų negu atsakymų: visų pirma, nėra aišku, ar *stumdiklas dzirnavas* ‘stumdyklinės gornos’ yra tos pačios *stumjamās dzirnavas* ‘stumiamos gornos’, antra,

svarstyti, kaip šios sąvokos buvo suprantamos XVII a. Ar tai buvo tos pačios rankinės girkos? Bet jos juk turi vokišką pavadinimą *Handmühle*, o ne *Zugmühle* ar *Schubmühle*. Tyrime apie Latvijos senuosius malūnus, apimančiame laikotarpį nuo šių malūnų atsiradimo iki XX a., stumiamosios girkos visai nepaminėtos (Puriņš 1987). Taigi klausimas tebėra atviras.

Norėtuši atsargiai daryti prielaidą, kad Füreckeris pats kūrė vokiškų terminų kalkes tam tikroms neiškioms sąvokoms įvardyti. Gali būti, kad šie terminai gyvojoje kalboje nė nebuvo vartojami. Faktas, kad ir vokiečių kalboje nėra aiškių užuominų apie minėtus žodžius, kalbamosios situacijos nepaaiškina.

5. Latvių kalbos žodžiai, šalia kurių pateikiamas ne konkretus vokiškasis ekvivalentas, o laisvas apibūdinimas. Į šią grupę patenka tiek dabartinėje latvių kalboje vartojami žodžiai, tiek archaizmai ar istorizmai. Visus latviškus žodžius vienija tai, kad žodynų autoriai jiems nėra radę tikro vokiško ekvivalento ir yra pateikę apibūdinamąjį aiškinimą. Daugiausia pavyzdžių yra iš Füreckerio žodyno rankraščių.

Laisvas apibūdinimas, detalizuotas ir tikslus, gali būti labai parankus LVVV, ieškant reikšmės paaiškinimo. Pavyzdžiui, *Dsemis, der zeidler Seil, womit man die bienen besteigt auffm baum* 'virvė, su kuria bitininkas gali užsiropšti pas bites į medį' (Fuer1650_70_1ms, 63₁₈). Aiškindami reikšmę, LVVV autoriai įterpė nepakeistą vokišką aprašą, kuris yra tik išverstas, plg.: *dzemis* 'džeinis, virve, ar kuras palīdzību dravnieks var uzrāpties pie bitēm kokā [plg. geinys; virvė, su kuria bitininkas gali užsiropšti pas bites į medį]'.

Kartais tokie detalizuoti aiškinimai ne padeda, o, priešingai, trukdo nustatyti žodžio reikšmę. Pavyzdžiui, Füreckerio tekste *iegnauzīt* verstas vokišku *ein oder durch reiben*, t. y. 'įtrinti, išpausti', greta paaiškinant daugiau: *alß dem Pferde die brust durch drücken*, pažodžiui verčiant: 'kaip arkliui išpaudžiant (įtrinant) ar paspaudžiant (ištrinant) krūtinę' (Fuer1650_70_1ms, 83₉). Komentarai apie arklių trikdo ir aiškinimą daro kone nesuprantamą.

Tarmėse bent iki XX a. pirmosios pusės dar būta gyvo žodžio *gnaûzt* ‘drücken, quetschen, knittern, knillen, auswinden wie nasse Wäsche’, t. y. ‘spausti, glamžyti, niurkyti, išgręžti (šlapius skalbinius)’ (ME I 633), tačiau forma *iegnauzīt* neišlikusi nei senuosiuose latvių žodynuose, nei dabartinėje kalboje. Todėl LVVV teikiamas reikšmės aiškinimas ‘ieberzt, iespiest’ (‘įtrinti, įspausti’) nepridedant komentaro dėl galimai specifinės sąsajos su arkliais.

6. Apibendrinimas. Šiais keliais pavyzdžiais, tikėtina, pavyko atskleisti, kad, nepaisant galimų atskirų klaidų (augalų ir gyvūnų pavadinimai bei netikslūs jų vertimai – tai ypatinga, šiame straipsnyje neapžvelgta tema) ir sunkumų aiškinant sąvokas, kurioms vokiečių kalboje nepavyko rasti atitikmenų, aptarti XVII a. žodynų autoriai latviškus žodžius aiškino gana tiksliai. Daugiausia nesusipratimų ir neaiškumų kyla todėl, kad ir vokiečių kalba nuo XVII a. yra iš esmės pakitusi, kitaip tariant, į latvių žodynus pateko dabarties požiūriu pasenę ar tarminiam klodui priklausantys, specifiniai Baltijos vokiečių kalbos žodžiai. Šiais atvejais naudinga patyrinėti latviškų žodžių vartoseną kituose XVII a. tekstuose ar aiškinimus vėlesnių šimtmečių žodynuose, taip pat neįmanoma išvengti XVII a. vokiečių kalboje vartotų žodžių reikšmių paieškų. Lyginant žodžius pagal žodynų duomenis ir jų vartoseną rišliuose tekstuose, matyti, kad įprastai jų reikšmės sutampa – rišlūs tekstai savotiškai patvirtina, kad žodynuose esantys žodžiai išversti teisingai. Minėtina keletas atvejų, kurie iš pradžių atrodo kaip XVII a. žodynų autorių klaidos, tačiau atlikus išsamesnę analizę, paliudiję, kad vertimo būta korektiško ir atitinkančio tų laikų kalbą.

Literatūra ir šaltiniai

Augstkalns Alvils 1930, Veclatviešu rakstu apskats. *Rakstu krājums, Rīgas Latviešu Biedrības Zinību komisijas izdots* 20, 92–137.

DWB – *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm*. Prieiga internete: <<http://woerterbuchnetz.de/DWB/>>.

Frīdenberga Anna 2016, *Nominālā vārddarināšana Georga Mancelja darbos. Promocijas darba kopsavilkums. Nominal Word-formation in the Works of G. Mancelius. Summary of Doctoral Thesis*, Rīga: Latvijas Universitāte.

Fuer1650_70_1ms – Fürecker Christopher 1650–1670, *Lettisches und Teutsches Wörterbuch zusammen geschrieben und mit Fleiß gesammelt von Christopher Fürecker*, I manuskripts, atrodas LU Akadēmiskās bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu nodaļā.

Fuer1650_70_2ms – Fürecker Christopher 1650–1670, *Lettisches und Teutsches Wörterbuch zusammen geschrieben und mit Fleiß gesammelt von Christopher Fürecker*, II manuskripts, atrodas LU Akadēmiskās bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu nodaļā.

Holl Friedrich 1833, *Wörterbuch deutscher Pflanzen-Namen, oder, Verzeichniss sämmtlicher in der Pharmacie, Oekonomie, Gärtnerei, Forstkultur und Technik vorkommenden Pflanzen und Pflanzentheile*, Erfurt: Keyser.

JT1685 – *Tas Jauns Testaments Muhsu Kunga Jesus Kristus...* Rīga: Gedrukt durch Johann Georg Wilcken.

Lange Jacob 1773, *Lettisch Deutscher Theil des vollständigen Lettischen Lexici...* Schloß Ober=Pahlen.

Lange Jacob 1777, *Vollständiges deutschlettisches und lettischdeutsches Lexicon...* Mitau: Steffenhagen.

Langijs Johans 1936, *Nīcas un Bārtas mācītāja Jāņa Langija 1685. gada latoiski-vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku*. Pēc manuskripta fotokopijas izdevis un ar apcerējumu par Langija dzīvi, rakstību un valodu papildinājis E. Blese, Rīga: Latvijas Universitāte.

LVVV – Andronova Everita, Frīdenberga Anna, Siliņa-Piņķe Renāte, Trumba Anta, Vanags Pēteris 2016, *Latviešu valodas vēsturiskā vārdnīca (16.–17. gs.)*, Rīga: LU Latviešu valodas institūts. Prieiga internete: <<http://tezaurs.lv/lvvv-exp/>>.

LVSTK – *Latviešu valodas seno tekstu korpus*. Prieiga internete: <<http://www.korpuss.lv/senie/>>.

Manc1638_L – Mancelius Georgius 1638, *Lettus, Das ist Wortbuch...* Rīga: Gerhard Schröder.

Manc1638_PhL – Mancelius Georgius 1638, *Phraseologia Lettica*, Rīga: Gerhard Schröder.

Manc1654_LP3 – Mancelius Georgius 1654, *Lang=gewünschte Lettische Postill...* Rīga: Gerhard Schröder.

ME – Milenbahs Kārlis 1923–1932, *Latviešu valodas vārdnīca*. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns, Rīga: Kultūras fonds.

Meyers – Meyers, *Großes Konversationslexikon*. Prieiga internete: <<http://woerterbuchnetz.de/Meyers/>>.

Ozols Arturs 1965, *Veclatviešu rakstu valoda*, Rīga: Liesma.

Ps1615 – *Psalmen und geistliche Lieder...* Rīga: Nicolaus Mollin.

Puriņš Rolands 1987, *Senās vējdzirnavas. Pa vējdzirnavu vēstures lapusēm*, Rīga: Zinātne.

Stender Gotthard Friedrich 1789, *Lexikon* I, II, Mitau: Steffenhagen.

Ulmann Carl Christian 1872, *Lettisches Wörterbuch* I, Rīga: H. Brutzer & Co.

Urbutis Vincas 2010, *Knygos apie žodžius*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Vanags Pēteris 2013, Latviešu literārās valodas attīstība. *Latvieši un Latvija*, I sējums Latvieši, Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 177.

Zemzare Daina 1961, *Latviešu vārdnīcas (lidz 1900. gadam)*, Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.

WIE ZUVERLÄSSIG SIND DIE LETTISCHEN WÖRTERBÜCHER AUS DEM 17. JAHRHUNDERT BEI DER SUCHE NACH ALTEN WORTBEDEUTUNGEN?

Zusammenfassung

In diesem Artikel werden zwei lettische Wörterbücher analysiert – deutsch-lettisches Wörterbuch „Lettus“ von Georgius Mancelius (1638) und zwei handschriftliche lettisch-deutsche Wörterbücher von Christopher Fürecker (Ende des 17. Jahrhunderts). Die Aufgabe dieses Artikels ist – auf Grund der Erfahrung bei der Arbeit mit dem „Historischen Wörterbuch des Lettischen (16.–17. Jahrhundert)“ – die Glaubwürdigkeit der deutschen Bedeutungsangaben in den Wörterbüchern des 17. Jahrhunderts zu untersuchen und festzustellen, wie brauchbar sie bei der Formulierung der Bedeutungen im „Historischen Wörterbuch des Lettischen“ sind.

Die im „Historischen Wörterbuch des Lettischen“ befindlichen Beispiele aus den alten Wörterbüchern werden in mehrere Gruppen eingeteilt je nach dem, ob 1) das lettische oder deutsche Wort auch gegenwärtig allgemeinen gebraucht wird, 2) die Bedeutungen dieser Wörter

bis zur Gegenwart sich geändert haben. Innerhalb jeder Gruppe werden einige Beispiele untersucht.

Die analysierten Beispiele erlauben die Schlussfolgerung, dass, abgesehen von einigen eindeutigen Fehlern, die deutschen Wortbedeutungen im Wörterbuch von Mancelius und in den Wörterbuchmanuskripten von Fürecker korrekt formuliert sind. Diese Aussage unterstützen auch die kontextuellen Belege in den religiösen Texten aus dem 16. und 17. Jahrhundert. Schwieriger ist es, wenn man sich nur auf die Wörterbucheinträge verlassen muss, da die deutsche Sprache sich seit dem 17. Jahrhundert wesentlich verändert hat. Es gibt in den alten lettischen Wörterbüchern unter anderem auch heute veraltete oder nur für deutschbaltische Sprache charakteristische, spezifische deutsche Wörter. In solchen Fällen helfen beim Verstehen der lettischen Wortbedeutung die historischen deutschen Wörterbücher, Mundartwörterbücher oder das deutschbaltische Wörterbuch von W. von Gutzeit. Nach solchen Recherchen können viele der deutschen Bedeutungsangaben, die zunächst wie Fehler der Autoren erscheinen, als korrekt und der damaligen Sprache entsprechend aufgelöst werden.

CAN THE 17TH CENTURY LATVIAN DICTIONARIES BE TRUSTED IN THE SEARCH FOR OLD MEANINGS?

Summary

This paper analyzes two of the 17th century Latvian dictionaries – the *Lettus* by Georgius Mancelius and the dictionary manuscripts of Christopher Fürecker from the end of the 17th century. The task of the paper: based on the experience gained working with the *Historical Dictionary of the Latvian Language*, to try and determine how reliable the translations of the meanings found in the 17th century dictionaries are and to what extent can they be used for determining the meanings in the historical dictionary.

Examples included in the *Historical Dictionary of the Latvian Language* are divided into several groups depending on the following aspects: 1) Whether a word of the Latvian language or its German translation is or is not commonly used nowadays; 2) Whether the meaning of these words have or have not changed to the present day. Within each group, one or more examples are considered, including a possible ex-

planation of the meaning of the word in the *Historical Dictionary of the Latvian Language*.

Based on the examples given, it was concluded that, despite some unequivocal mistakes of explanation of the meaning, in most cases, the explanations of the meanings of the words in the dictionary of G. Mancelius and the manuscripts of the dictionary of K. Fürecker are given correctly, as evidenced by the use of the corresponding words in the related texts. It is more difficult to judge in cases when one must rely solely on dictionaries, the German translations of words, because the German language has also changed significantly since the 17th century; the old Latvian dictionaries contain obsolete words specific to the Baltic German language. In such cases, the historical dictionaries of the German language, dialect dictionaries, as well as the dictionary of the Baltic-German language, are helpful in understanding the word meanings. Consequently, many translations that originally seem like mistakes of the authors of the 17th century dictionaries, however, turn out to be correct after a more in-depth study and a careful analysis of the linguistic circumstances of that respective period.